

במחשבה הימי-ביניימית, והוא עדיין המקור המרכזי בנושא זה. תרגומו חושף את קוראי העברית למחקר עכשווי של ימי הביניים בפרט ולמחקר ההיסטורי העוסק בתרבויות עבר דרך יחסן לתחושות ולרגשות בכלל. מאחר שמחברת הספר, אסתר כהן, הדריכה אותי בכתיבת הדוקטורט שלי ואני רוחשת הערכה רבה אליה ואל פועלה המחקרי, חיבור קצר זה אינו עומד בתנאי בסיסי של ביקורת ספר. במקום זאת, אבקש במילים אלו להציג את תוכנו של הספר ולעמוד על תרומתו לחקר ימי הביניים ולחקר התרבות.

הרעיון העומד בבסיסו של הספר הוא שכאב מובן ומובע בתוך מערך תרבותי, ועל כן יש לו קיום היסטורי העשוי להשתנות בהתאם לזמן ולמקום. חשיפת היחס לכאב והנורמות הרווחות לייצוג כאב וביטוי בתרבויות עבר פותחת פתח להבנה מעמיקה יותר של התרבות הנידונה. כפועל יוצא, חשיפה זו מחדדת גם את ההיבטים המאפיינים את התרבות בת ימינו ומסיבה את תשומת הלב לכוחות המפעילים תופעות "טבעיות" והכרחיות לכאורה. זאת ועוד, הכתיבה על כאב בהיסטוריה היא חלק ממגמה רחבה בחקר ההיסטוריה הבוחנת מיני מבעים גופניים ונפשיים של האדם ומתרכזת בקשרים בין החוויות האישיות של הפרט ובין החברה, בדרכים שבהן החברה מבינה, מעצבת וממשרתת את הפרט, ובצורות הביטוי המקובלות של פרטים וקבוצות.

הדיון בכאב מופיע במגוון מקורות ימי-ביניימיים: רופאים, משפטנים וכוהני דת התחבטו בכתיבתם בשאלות כגון כיצד אפשר להקל את הכאב ולרפא אותו, כיצד עיוניים חושפים אשמה וכיצד כאב עשוי למרק

נעמה כהן-הנגבי

אסתר כהן, **רישומים של כאב: דת, משפט ורפואה בימי הביניים המאוחרים**, תרגום: דורון מגן (ירושלים: מאגנס, 2019), 523 עמודים

בשנים האחרונות מקיימת החברה ההיסטורית מפעל חשוב ביותר של פרסום ספרי מופת בהיסטוריה שכתבו חוקרות וחוקרים אשר לימדו או מלמדים באוניברסיטאות בישראל. הספר **רישומים של כאב: דת, משפט ורפואה בימי הביניים המאוחרים** ראה אור בעברית בשנת 2019. הוא הופיע בגרסתו האנגלית, *The Modulated Scream: Pain in Late Medieval Culture*, בשנת 2010 ונתקבל מייד כספר בעל תרומה חשובה לחקר ימי הביניים. ספר זה היה הראשון שבחן את היחס לכאב

עוונות. התשובות שניתנו על שאלות אלה טומנות בחובן הנחות יסוד על מהותו של הכאב, על אופי פעולתו על האדם, על הקשר בין כאב לפחד ולעונג ועל כוחו החברתי של הכאב. כך, מתוך התמקדות בשלושה שדות ידע – תאולוגיה, משפט ורפואה – **רישומים של כאב** משרטט את היחס לכאב במחשבת ימי הביניים המאוחרים. הבחירה לעסוק בתחומים אלה אינה מקרית. שלושתם נטועים בהגות הקלאסית והנוצרית הקדומה, אך הם עוצבו מחדש בימי הביניים המאוחרים בעקבות גל התרגומים הגדול של המאה השתים-עשרה ופריחתם של בתי הספר, לימים האוניברסיטאות, והפקולטות המקצועיות. הם היו קשורים זה בזה בעבותות או בחבקי הממסד, אך גם בחבקי הפילוסופיה ובכלל זה הפילוסופיה של הטבע ועיקרי האמונה הנוצרית. קשר ראשוני זה ליווה את התפתחות המחשבה בנושא הכאב בכל אחד מהתחומים, והוא מופיע בצורות גלויות ומובלעות. לצד זה, היחס לכאב היה משוקע בהשקפות המחברים ושירת את תחום עיסוקם. השאלות על אופיו וטבעו של הכאב שאבו מתוך רעיונות עיוניים, אך השאלות עצמן היו מעשיות והשפיעו על חיי בני ובנות התקופה. זאת ועוד, הבסיס המחשבתי של כל מקצוע יחד עם המטרות המעשיות המיוחדות לו התוו גישות שונות לכאב. כפי שמחברת הספר שבה ומדגישה, המחויבות החד-משמעית לאמונה הקתולית בקרב ההוגים הנוצרים, העומדים במרכז הספר, אינה קובעת גישה אחידה לנושא. מאפיין מרכזי של הדיון בכאב בתקופה הוא דווקא ריבוי הקולות וגוני המחשבה. על כן, במקום התייחסות כוללת ומכלילה על מהות הכאב ותפקידו בימי הביניים, יש לפרוט את הדיון לתחומים ולבחון אותם לגופם.

בשדה המחשבה התאולוגי הספר עוסק במרכזיות הכאב בסיפור ההיסטוריה הנוצרי למן הבריאה ועד לאחרית הימים. המלומדים הסכולסטים תהו אילו כאבים הרגיש אדם כשנלקחה ממנו צלע לבריאת חווה, הם דנו בכאביה של מרים בלידת ישו והסבירו כיצד הנשמה העירומה מגוף חשה בכאב אש הגיהנום. שאלות אלו היו מסד לגילוי הטבע האלוהי והסדר האלוהי. הכאב שימש בהן כמציאות אימננטית ומוכרת. האמת של הגוף החי, הרגיל, הייתה מעין מבחן לקמוס להופעתו של הניסי. במובן זה היה הגוף עדות לממשי אך גם שימש כרעיון וכדמיון של מהו הממשי. דמיון זה התפתח במיוחד בהגות שעסקה בסבלו של ישו ובפולחן שהלך והתמקד סביבו.

חוקרי המשפט הרומי הסבירו כיצד העינויים מאששים את הדין, הבהירו מתי הם נחוצים וקבעו אמות מידה (גמישות למדי) שהבהירו מהן עוצמות סבירות ואילו כלי עינויים יעילים וראויים. בעולם שבו שוויון בפני החוק לא נישא כערך, לא נדרשו המחברים להעלים את זכות האמידים והמכובדים להימלט מכאבי העינויים. לצד זאת, עינויים נתקבלו כאמצעי כמעט הכרחי בבתי המשפט של התקופה, בשל ההכרח ההולך וגובר להציג עדויות "יציבות" (להלן עבותות המיסוד). הודאה שנגבתה במרתפים – אך נהגתה שוב בציבור – נתקבלה כהודעה שנצרבה "באמת".

מנגד, בחוק הכנסייתי, צריפה באש הוטלה כעונש מטהר ומרפא לחוטאים. הספר מציג דיון מרתק, גם אם סבוך, על ניסיונותיהם של משפטים (כנסייתיים ו"אזרחיים") להבחין בין עינוי לעונש, בין אמצעי לתגובה, במעשה גרימת הכאב. בנושא זה אנו מוצאים דוגמה

טובה לנפרדות הרעיונית שלצידה חפיפה והשפעה. בעוד רעיון הכאב המטהר ייחודי למערך האמוני, ההנחה המשפטית הייתה שאין לענות אדם לכדי הודאה אלא אם יש יסוד סביר להרשעה. לנוכח ההבדלים הבולטים בסדר הפעולות ובמטרותיהן המוצהרות, מוצג כאן הרעיון שהכאבה היא מעשה של כפרה כלשהי. ואכן, היו שטענו שפושעים אמיתיים חסינים לכאב. דוגמה נוספת להשפעה ההדדית באה לידי ביטוי בנטייה של המחברים לשאול מונחים מתיאורים של עינויי המרטירים ולהשתמש בהם כדי לתאר הליכים ומונחים משפטיים הנוגעים לענישה חילונית שהתקיימה בבתי משפט שאינם כנסייתיים.

בתחום הרפואה מתואר כאב החולי הדורש מזור במלוא פשטותו. זהו כאב חסר משמעות וחסר השתמעויות מלבד אלו המסבירות את הגוף עצמו. הפרקים העוסקים ברפואה מדגישים היטב את הממד המעשי של "מלאכת הרפואה" (*Ars medicinae*), שהכאב בה מובן כתסמין של חוסר איזון במזג הגוף או באיבר מסוים, או לחלופין כתוצר לוואי של הליך רפואי כגון הקזת דם או צריבה. אך בעוד כאב זה ברור ופשוט לכאורה, השפה נתגלתה כמוגבלת מכדי לתארו – רופאים הצמידו מילות תואר רבות למילה הלטינית *dolor*, כאב, כדי להבחין בין סוגי כאב ולחדד את ההבחנה בין מקרים שונים של חוסר איזון. רופאים לא ראו בכאב עניין בלתי נמנע וביקשו להחליש את עוצמתו באמצעים שנסמכו על כוחות טבעיים, כגון פרג, אך גם על כוחות על-טבעיים דוגמת קמעות. ואכן, על אף גשמיותה של הרפואה ועיסוקה בחומרי ובגופני, גם היא נכרכה בשדות הידע האחרים – אם בפנייה לנס ולקסם כדי להקל כאב כבד מנשוא ואם בהשקפתה שהייתה תשתית חיונית לדיונים על הדברים שמחוץ לטבעי ומעליו.

העיון בשלושת שדות הידע מלמד אותנו על היחס לכאב בשדרות המקצועיות של חברת ימי הביניים. מרבית החיבורים שכהן מנתחת

בספרה הם פרי עטם של בעלי מקצוע: כוהני דת, משפטנים ורופאים. חיבורים אלה שימשו ושירתו אותם בעבודתם – ריפוי הגוף והנשמה, השכנת חוק והנהגת (או בקשה להנהיג) הלכות הנוגעות לגופם של גברים ונשים. אולם תרומתו החשובה של הספר אינה רק בעיון המקצועי הספציפי, אלא גם בעולם ההולך ונפרש במהלך הקריאה. עולם זה הוא מערך מורכב של פרקטיקות ורעיונות המתמודדים עם החוויה האנושית של הכאב, ובה בעת עושים בה שימושים שונים לצרכים חברתיים, תרבותיים ודתיים. בתוך כך, הדיון בכאב מאגד היבטי יסוד המאפיינים את החיים בימי הביניים המאוחרים: התמודדות עם מחלות, דבקות דתית ממוקדת בסבלו של ישו, ביום הדין ובחוויות דתיות אקסטטיות, ענישה גופנית פומבית ועוד. אמנם נושאים אלו נלמדו ונחקרו במידה זו או אחרת, ואפילו נידונו בפרסומים הקיימים בעברית, אך כהן מאירה אותם בספרה באור חדש וממקדת את המבט בפרט נשכח של התמונה. המיקוד בכאב מאפשר להניח את הנרטיב ההיסטורי המקובל העוסק בתופעות אלה בהיסטוריה של הרפואה, של הפולחן הדתי ושל המשפט ולהשתוות עם דמות התרבות הימי-ביניימית המאוחרת הנובעת מהשתמעותן של כל דרכי השיח האלה יחד. שוב ושוב, למשל, מתגלה מרכזיות המחשבה על הכאב בפרקטיקות השונות, גם כשהוא אינו מדובר מפורשות. דוגמה מפתיעה לשתיקה זו קיימת, כפי שמראה המחברת, בהתייחסויות הרבות לעינויים, שאין בהן אזכור לכאב.

הספר טווה, מבדלי חוטים המציצים מבעד למקורות ומבעד לקול הסמכות המקצועית, מארג של עדויות לחוויית הכאב. החוטים מתגלים בין שורות החוק בדיוני מקרה, בעדויות רפואיות המאזכרות חולים, בדיווחים על מקרי נס או במכתבים וכרוניקות. כל אלה מספרים את סיפורם של אנשים בשר ודם, וגם של כמה שאינם לגמרי בשר ודם, אשר הפליאו לזעוק, או לשתוק, את כאביהם.

כפי שמתגלה לאורכו של הספר, לתופעת הכאב הימי-ביניימי מאפיינים ייחודיים ויוצאי דופן מבחינת ההתייחסות אליהם והעיסוק בהם, אך בה בעת זו תופעה השייכת למשפחה רחבה של תחושות ורגשות. כך, העיון בכאב מגלה גם לא מעט כיצד תפסו בני התקופה את היחסים בין הנפש לגוף. תרומת הספר בהיבט זה, ובייחוד לקוראי ולקוראות העברית, חיונית ביותר בשל ההנחה הרווחת שהנצרות בזה לגוף ומאדירה את הנשמה. הספר מלמד על חשיבות הגוף בהגות הנוצרית ומסביר את תפיסת הטבע השלטת בימי הביניים המאוחרים ולפיה הגוף החי מורכב מנשמה, נפש וגוף, הקשורים זה בזה ומשפיעים זה על זה. כמו כן הוא מצביע על המבוכה הגדולה של הוגים בני הזמן בבואם לתאר את הנשמה המנותקת מן הגוף והזדקקותם לדימויים גופניים כדי להסביר כיצד הנשמה עשויה לחוש כאב ועונג בעולם הבא.

תרגומו הרהוט, הנגיש והנבון של דורון מגן מאפשר לקוראי העברית ליהנות מהשאלות הסכולסטיות על כל מורכבותן. המונחים השונים, על כל מטעניהם הימי-ביניימיים, נקראים בבירור ובשטף. זהו תרגום שמוסיף לנו כלים לדבר בעברית על ימי-הביניים ועל עולם ההשכלה הנוצרית, שכמעט לא נכתב עליהם בעברית. הספר מעדכן הנחות רווחות על אנשי ימי הביניים (ובה בעת מספק תחמושת טובה לשאלות טריוויה – למשל שיטת העינויים ששמים בה קוביות קטנות בין הבהונות [losso pazzo], או תיאור של צריבת פצעים בברזל מלובן).

אולם מעבר לאנקדוטות ולהיכרות עם הגות ימי הביניים המאוחרים באירופה, הספר מעלה שאלות ונושאים הנוגעים למציאות האנושית היומיומית ועתידיים לעורר מחשבה מחודשת על תופעות המוכרות לקוראים מחייהם. נושא שכזה הוא הקשר העולה לאורך הספר בין כאב לאמת. רבות העדויות הימי-ביניימיות המייחסות לכאב ממד של אמת: העינוי מגלה אמת, רק בעלי הכוחות

העל-טבעיים יכולים לעמוד בפני האמת של הכאב, כאב מסגיר את מקור המחלה וכדומה. ואכן, רעיון זה קיים ושגור בספרות בצורות רבות. אולם כפי שכהן מדגישה בעניין המקורות הימי-ביניימיים, וכפי שהראו גם חוקרות ספרות דוגמת איליין סקארי ושלומית רימון-קין – הכאב הוא אמת בלתי נתפסת. הכאב קיים בגוף הממשי ובמציאות, אך בה בעת אי אפשר למסור אותו לאחרים במלואו. כישלון זה אינו לשוני בלבד (כשל שעל אודות הפואטיקה שלו נכתבו דברים ומאמרים רבים). זהו כשל חושי שבעטיו חוויית החמלה (compassio) של נשיאת סבל וכאב משותפת תהא לעולם בלתי אפשרית. זהו כישלון שבעטיו המערך החברתי להתמודדות עם כאב הוא הכרחי וקיומי, מכיוון שכדי להאמין לאישה שאומרת שכואב לה או להאמין לרופאה שבכוחה להקל את הייסורים – נדרשת קפיצה מעל הוודאי. ולכן הדרכים של החברה לפתור את "בעיית הכאב האנושי" לא רק בטיפול בכאב עצמו (אם באלחוש, אם בהתמרה, אם בניצול הכאב), אלא גם במתח החברתי הבלתי נסבל הנובע ממנו, הן הדבק החברתי המאגד אותה ולמעשה גם מגבש אותה כתרבות. על כן הבחירה של המחברת לעסוק בתחושות ובכאב, באותם דברים פרטיים ופנימיים – נושא שכמה וכמה היסטוריונים רואים בו חומר היסטורי רך ושולי (שלא לומר נשי) – היא בחירה חדשנית ויצירתית המאפשרת לנו חשיפה של כוח מניע ומחולל תרבות. יתרה מזו, העיון בספר החשוב שלפנינו מראה שהעלמתו של הגורם הרך הזה מהסיפור ההיסטורי מעלים מעינינו מאפיינים מרכזיים של חברות אנושיות, אם בעבר, אם בהווה.

נעמה כהן-הנגבי היא פרופסור להיסטוריה של ימי הביניים באוניברסיטת תל אביב.
דוא"ל: naamaco@tauex.tau.ac.il